

ZEEWOORDEN

Een speurtocht naar de naamsverklaring van zandbanken, geulen en andere ‘zee-begrippen’

Heb je je wel eens afgevraagd waarom de zandbank ‘Trapegeer’ zo heet, of hoe de ‘kabeljauw’ aan zijn naam gekomen is? Of ben je veeleer benieuwd naar de persoon achter de ‘Thorntonbank’ of naar de ontstaansgeschiedenis van de maritieme term ‘kraaiennest’? Geen nood, wij zochten de betekenis van de meest intrigerende zeewoorden voor je op en presenteren hieruit per editie van De Grote Rede twee termen: telkens één naam van een zandbank of geul op zee, en één niet-toponiem. Met de hulp van een experten-team waagt De Grote Rede zich op het gladde ijs van de historische en etymologische woordverklaring en laat je meegenieten van de ‘best professional judgment’ van deze zeewoordenaars.

Magda Devos, Roland Desnerck, Nancy Fockedeij, Jan Haspelslagh, Jan Parmentier, Johan Termote, Tomas Termote, Dries Tys, Carlos Van Cauwenbergh, Arnout Zwaenepoel, Jan Seys

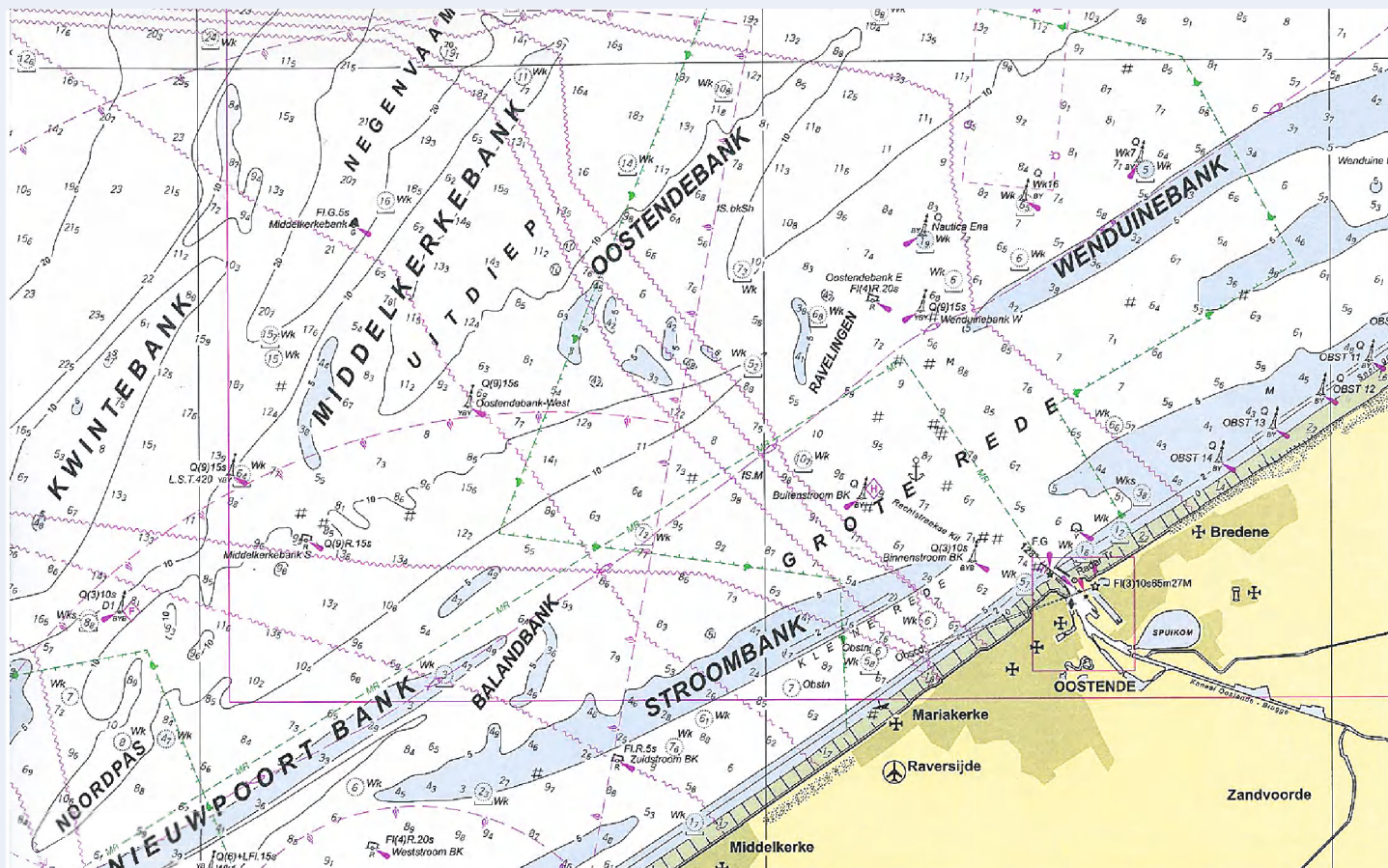
DE GROTE & KLEINE REDE

Het prijkt al jaren op de achterflap van dit tijdschrift, een summiere verduidelijking bij de oorsprong van de naam De Grote Rede. Hoog tijd dus om deze diepte voor de kust van Oostende en haar zusje de Kleine Rede, de revue te laten passeren in de rubriek “Zeewoorden”.

REDE ALS PLAATSNAAM

Een rede is een anker- of ligplaats voor schepen op enige afstand van een haven, vaak zo gekozen dat ze enige beschutting biedt tegen wind en stroming. Zo worden ook de diepten voor de kust van Oostende – ten noorden, respectievelijk ten zuiden van de Stroombank – sinds de 19de eeuw als Grote Rede en Kleine Rede benoemd (zie kaart).

De naam *rede* wordt vandaag niet alleen gebruikt voor beide geulen net buiten onze kustlijn. Je vindt *rede* ook in de toponiemen *Goederede* en *Monnikerede*. Goederede is een oude havenstad op het tot de provincie Zuid-Holland behorende eiland Goeree-Overflakkee. Monnikerede is dan weer een lang verdwenen havenplaatsje ten noorden van Brugge, op het grondgebied van de landelijke gemeente Oostkerke.

Op een moderne zeekaart is net buiten Oostende een diepte afgebeeld met de naam Grote Rede. Deze voormalige ligplaats voor schepen ten noorden van de Stroombank, is de grote broer van de Kleine Rede, een diepte tussen Stroombank en wal (Vlaamse Hydrografie).

ETYMOLOGIE VAN REDE 'ANKERPLAATS'

Het woord *rede* is van origine West-Germaans. In het Duits luidt het *Reede*, in het Engels *road* en in het Fries *re*. De Noord-Germaanse vormen – Deens *red* en Zweeds *redd* – zijn in de middeleeuwen ontleend aan het Nederduits. In diezelfde periode werd de Middelenegelse vorm van *road*, t.w. *rade*, in het Frans overgenomen als *rade* en in het Italiaans en het Spaans als *rada*.

De geloofwaardigste etymologische verklaring voert *rede* en zijn zustervormen terug op een Germaanse afleiding uit de stam van *rijden*, dat oorspronkelijk 'zich te paard voortbewegen' betekende, wat later verruimde tot 'zich over land voortbewegen met behulp van enig voertuig'. Daaruit is dan weer de betekenis 'weg (waarover men

rijdt)' ontstaan, die niet alleen voorkomt in het Engels – waar het thans de dominerende toepassing is van *road* – maar ook in het Nederlands. Al in het Middelnederlands zijn *rede* en de samengetrokken variant *ree* benamingen voor de weg waarlangs een voertuig rijdt; verschillende dialecten in Vlaanderen en Nederland kennen het woord vandaag nog steeds voor een onverharde weg tussen akkers en weiden. Zoals het Engelse werkwoord *ride* betekende *rijden* in het Middelnederlands ook 'zich met een vaartuig voortbewegen', m.a.w. 'varen' en, waarschijnlijk via het beeld van de wijze waarop een ruiter te paard beweegt, 'op- en neergaan van een schip op golvend water'. Waarschijnlijk ligt die laatste betekenis ten grondslag aan die van *rede*: het dobberen van ten anker liggende schepen is vergelijkbaar met de beweging van een

ruiter. Het woord ging vervolgens ook de plaats aanduiden waar de schepen liggen te "rijden" of te dobberen.

Volgens een andere, minder plausibele, verklaring komt *rede* uit de stam van een ander werkwoord, nl. *reden* 'gereed maken', die ook in het adjectief 'gereed' zit. *Reden* behoort bij *rijden* als causatief: het betekent oorspronkelijk 'klaar maken om te rijden'. De *rede* zou dan in oorsprong zijn genoemd als de plaats waar de schepen *gereed* worden gemaakt, resp. *gereed* liggen, om op een gunstig moment de haven binnen of het zeegat uit te varen. Het probleem met deze etymologie is dat ze moeilijk kan opgaan voor Engels *road*, waarvan de afstamming uit *rijden* boven alle twijfel verheven is.

OVERTOOM & ZIJN SYNONIEMEN

In nummer 35 van De Grote Rede stonden we uitvoerig stil bij de verklaring van het woord *sas* voor 'schutsluis'. Deze benaming voor een waterbouwkundig kunstwerk om schepen van het ene waterpeil naar het andere te brengen, duikt echter pas voor het eerst – controleerbaar – op in 1551. Hoe noemde men een dergelijke constructie dan daarvoor, bijvoorbeeld in de middeleeuwen? We belichten in dit nummer alvast *overtoom* en zijn synoniemen *overhaal*, *overdracht* en *overslag*.

WAT EEN OVERTOOM EN EEN SPORTTEAM GEMEEN HEBBEN

Een overtoom bestaat uit een helling waarlangs kleinere vaartuigen met platte bodem naar boven kunnen worden getrokken om, eens over het hoogste punt heen, in een ander hoger of lager gelegen water af te glijden. In sommige uitvoeringen gebeurde dit trekken met touwen, elders dan weer met kettingen. Vaak fungeerde een spil of windas met reuze draaiwielen als rol waarop de kettingen of de touwen werden gewonden. Het vlak van de overtoom, de zogenaamde scheepshelling, kon bestaan uit balken (al dan niet met vet ingesmeerd) of uit rollende boomstammen. Het systeem was zeer gebruikelijk tijdens de middeleeuwen toen het compartimenteren van waterlopen essentieel was om leegloop van de vaarwegen in bepaalde seizoenen te vermijden. Een nadeel was dan wel dat de scheidende dammen per schip dienden te worden overbrugd. Pas later zou men de meer ingewikkelde techniek van het versassen met een schutsluis of *sas* gaan beheersen.

■ Deze moderne overtoom in het Hollandse Rijnwetering geeft mooi aan hoe deze voorloper van het *sas* functioneerde om kleinere schepen met platte bodem verschillen in waterniveau te laten overbruggen [wikimedia].

Overtoom is een Hollands woord, dat burgerrecht verwierf in de Nederlandse standaardtaal; hetzelfde geldt voor het synoniem *overhaal*. In het Belgisch Nederlands zegt men ook *overdracht*, een term die in de Grote Van Dale als "gewestelijk" gelabeld staat. Een vierde synoniem, *overslag*, is uit het levend taalgebruik verdwenen. In alle vier deze samenstellingen spreekt het voorbepalende bijwoord *over* voor zich: het drukt uit dat het vaartuig over iets anders heen – in casu een

strook land – wordt verplaatst van het ene water in het andere.

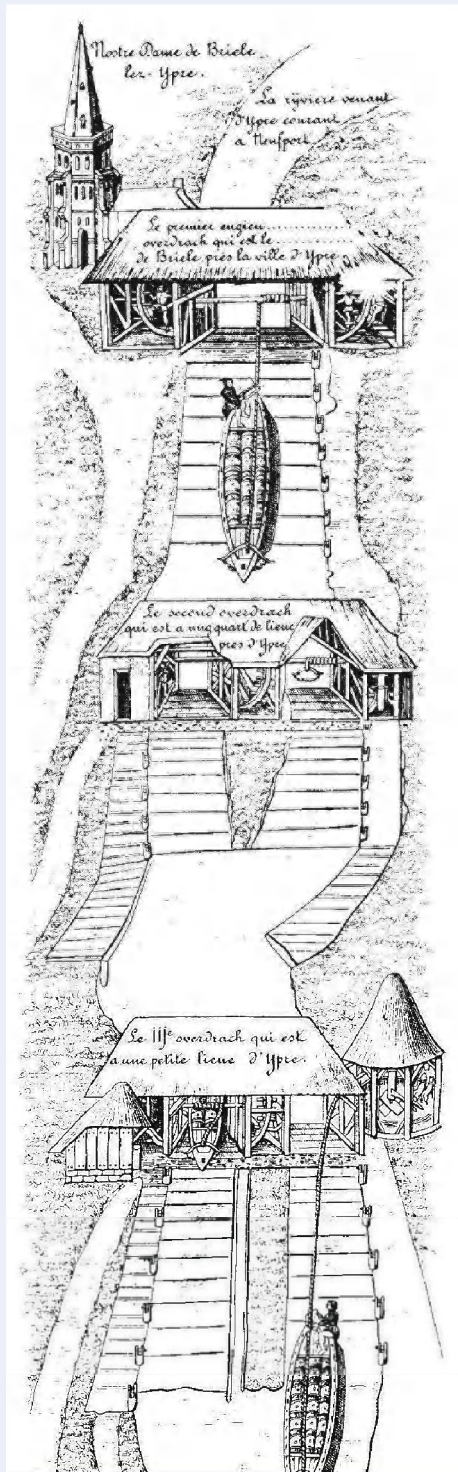
Overtoom heeft als grondwoord het substantief *toom*, een al in het Germaans voorkomende afleiding van de stam van het sterke werkwoord *tijen* (*toog*, *getogen*), met als zustervormen Duits *Zaum*, Fries en Engels *team*, en Zweeds *töm*. *Tijen* betekende oorspronkelijk 'trekken', zoals vandaag nog de Duitse afstammeling ervan, *ziehen*. De Germaanse grondvorm van *toom* wordt gereconstrueerd als **taugma*, wat

terug zou gaan op een reeds Voorgermaanse afleiding uit de Indo-Europese voorloper van *tijgen*, de verbaalwortel **deuk-* ‘trekken’, met het suffix **-mo*, dat zogenaamde verbaalabstracta vormde, dat zijn substantieven voor de handeling uitgedrukt door het werkwoord. In het Germaans evolueerde dat bestanddeel klankwettig tot *-ma*. De basisbetekenis van *toom* en zijn verwanten is ‘de daad van het trekken’, wat zich dan concretiseerde tot ‘tuig om te trekken’. Daaruit ontstond de specifieke toepassing ‘teugel, leidsel (van een paard)’, die echter in het moderne Engels niet meer voorkomt. Al in het Oudengels evolueerde het woord tot benaming voor een geheel van trekdieren die tezamen een gespan vormen, en vervolgens voor een groep bijeenhorende mensen (‘team’), een ploeg of equipe, dus. Een vergelijkbare evolutie leidde in het Fries tot de betekenis ‘broedsel, worp’; de samenstelling *neiteam* betekent er ‘nageslacht’. Alleen in het Nederlands is *toom*, als onderdeel van *overtoom*, in de scheepsterminologie terecht gekomen. De oudste vindplaats van *overtoom* in het MNW is een Noord-Hollandse oorkonde uit 1396: “*Dat onse dijcgraven, heemraders ... noch niemant anders van horen wegghen dyken, slusen noch overtomen en sullen nemen te maken in der dijcgraefscip die sy bescouwen.*”

OVERHAAL, OVERDRACHT EN OVERSLAG

In de andere AN-term, *overhaal*, is *haal* een substantivische afleiding van het werkwoord *halen*. In de meest letterlijke zin betekent *overhaal* de handeling van het overbrengen van een voorwerp van de ene plaats naar de andere. Vervolgens ging het woord over op zowel de plek waar de overbrenging plaatsvindt als op het instrument waarmee die handeling wordt uitgevoerd. *Overhaal* blijkt een betrekkelijk jong woord te zijn, volgens het WNT duikt het pas voor het eerst op in een Hollandse bron uit 1737.

Het Vlaamse *overdracht* is afgeleid uit het werkwoord *overdragen*. Net zoals bij *overhaal* evolueerde de betekenis van het abstracte ‘het dragend verplaatsen van iets over iets heen’ naar de concrete toepassing op de plaats van de overdracht en het getuig waarmee iets wordt overgedragen. Van alle hier behandelde synoniemen is *overdracht* het vroegst geattesteerd: al in de 12^e eeuw is er sprake van *overdrachten* op de rivier de Aa in Frans-Vlaanderen. Een eerste lag bij de stad Watten, meer bepaald op de Wattendam, en was al in werking vóór 1169, waarmee het de vroegst bekende vermelding is van een overdracht in geschreven bronnen. In dat jaar werd het kunstwerk door de Vlaamse graaf Filips van de Elzas geschonken aan het St-Pieterskapittel van Aire-sur-la-Lys. Een tweede lag te Lynck en wordt in 1248 voor het eerst vermeld (Deschamps de Pas,

■ *Overdrachten op het leperleet stroomafwaarts van de stad leper. Deze tekening is een kopie van een tekening, vermoedelijk uit de 15de eeuw, die vóór WOI bewaard was in het stadsarchief van leper. Van boven naar onder zien we de overdrachten van Brielen, die van Sint-Pieters en de Persoverdracht. In totaal waren er tussen leper en de Uizerivier vier overdrachten geconstrueerd, die samen een hoogteverschil van 5,5 m overbruggden. Bemerkt de diverse vormen. De meeste overdrachten waren uitgerust met verticale raderen. De Persoverdracht daarentegen is aangedreven met een horizontaal rad getrokken door twee paarden (type rosmolen). In feite werden de vaartuigen niet getrokken maar geduwd via een beugel vastgemaakt aan de achtersteven van de platbodem. Op deze wijze kon de boot gemakkelijker over het overslagpunt worden getrokken (Deschamps de Pas, 1862).*

1862). Als *overdragh* verschijnt het woord in een in het Latijn gestelde Brugse oorkonde uit 1253.

Ten slotte is het in onbruik geraakte *overslag* gevormd uit het werkwoord *overslaan* in de betekenis ‘overtomen’. De naam zinspeelt op het kantelen, dus als het ware naar beneden slaan, van de scharnierende plank waarop het vaartuig bij het overtomen getrokken werd. *Overslag* was al bekend in het Middelnederlands, maar klaarblijkelijk niet als benaming voor de overtoom, wel in de verwante betekenis ‘het overladen of overschepen van koopwaar’. Het dorp *Overslag*, dat zich beiderzijds de Belgisch-Nederlandse grens uitstrekt tussen het Oost-Vlaamse Wachtebeke en het Zeeuwse Axel, dankt zijn naam niet aan een voormalige overtoom op die plek, maar aan het feit dat daar eertijds de lading van schepen die via een doodlopende kreek vanaf de Westerschelde zuidwaarts voeren, diende te worden overgeladen of “overgeslagen” op vaartuigen in een kanaal waarlangs Gent kon worden bereikt.

BRONNEN

- Deschamps de Pas (1862). Ce qu'était un overdrach. Annales du Comité Flamand de France, t. VI, p. 210-222.
- EWN = Phillipa M., Debrabandere F. & A. Quak (2003-2009). Etymologisch woordenboek van het Nederlands, 4 delen. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Grimm J. & W. Grimm (1854). Deutsches Wörterbuch. Leipzig, Verlag von S. Hirzel.
- Klein E. (1966). A comprehensive etymological dictionary of the English language. Amsterdam, London, New York, 1966.
- MNW = Verwijs E. & J. Verdam (1885-1929). Middelnederlandsch Woordenboek. 's Gravenhage.
- WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's Gravenhage/Leiden, 1864-1998 (<http://gtb.inl.nl/?owner=WNT>)
- <http://nl.wikipedia.org/wiki/Overslag> (02.04.2014)